

ปกิณกะ

พจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย (16)

คณะอนุกรรมการจัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย ในคณะกรรมการคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย

กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก ซึ่งเป็นหน่วยงานในสังกัดกระทรวงสาธารณสุข ที่รับผิดชอบในการถ่ายทอดองค์ความรู้และเทคโนโลยีด้านการแพทย์แผนไทย ในระบบบริการสุขภาพ ได้ร่วมมือกับสำนักวิทยาศาสตร์ ราชบัณฑิตยสถาน จัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถานขึ้น โดยมีเป้าหมายที่จัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทยอย่างน้อย 1,000 คำ เพื่อใช้เป็นเอกสารอ้างอิงด้านการแพทย์แผนไทย. บทความนี้จึงนำ ศัพท์จากผลการพิจารณาของคณะอนุกรรมการทั้ง 2 คณะมาทยอยลงพิมพ์ในวารสารการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก เพื่อรับฟังความคิดเห็นของผู้ที่เกี่ยวข้องในวิชาชีพแพทย์แผนไทย ซึ่งหากมีข้อคิดเห็นที่แตกต่างจะได้นำเสนอต่อคณะอนุกรรมการให้พิจารณาปรับปรุงแก้ไขต่อไป.

สันนิบาต น. ๑. ความเจ็บป่วยอันเกิดจากกองสมุฏฐานปิตตะ วาตะ และเสมหะ ร่วมกันกระทำให้เกิดโทษเต็มกำลัง ในวันที่ ๓๐ ของการเจ็บป่วย. ๒. ใช้ประเภทหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการสันเทิ่ม ชักกระตุก และเพ้อ เช่น ใช้สันนิบาตลูกนก ใช้สันนิบาตหน้าเพลิง.

สันนิบาตจร ดู *อาคันตุกะสันนิบาต*.
สันนิบาตหน้าเพลิง น. ใช้ประเภทหนึ่ง เกิดกับสตรีหลังคลอด ผู้ป่วยมีอาการไข้สูงมาก เพื่อคลั่ง ขบพัน ตาเหลือก แลบลิ้น เ้าเย็นมือเย็น, ที่เรียก "หน้าเพลิง" เนื่องจากโบราณใช้เรียกไข้ที่เกิดขึ้นกับสตรีหลังคลอดในช่วงอยู่ไฟ.

คณะอนุกรรมการที่ปรึกษา : ประธาน นพ.วิชัย โชควิวัฒน์, รองประธาน รศ.ดร.ชยันต์ พิเชียรสุนทร, **อนุกรรมการ** ศ.ดร.กำจร มนูญปิฎ, ศ.ดร.กาญจนา นาคสกุล, ศ.ดร.กฤษณา ซุติมา, ศ.(พิเศษ) ชลธิรา สัตยาวัฒนา, ศ.ดร.นพ.ปณต มิคะเสน, ศ.ดร.นพ.สมชัย บวรกิตติ, พญ.สมบุญรณ์ เกียรตินันท์, นางนัยนา วราห์ศวปติ, นพ.ปราโมทย์ เสถียรรัตน์, ผู้อำนวยการกองประกอบโรคศิลปะหรือผู้แทน, นายสุพจน์ แจ่มเร็ว, นายปวิต ว่องวีระ, นายสมบัติ พลายน้อย, นายปิ่นแก้ว ต้นนวล, นายบุญมีทองศรี, นายประกอบ อุบลขาว, นายมนาวุฑฒ ผุดผาด, นายยงยุทธ ตริ์นุชกร, นางเย็นจิตร เตชะดำรงสิน, **อนุกรรมการและเลขานุการ** ดร.อัญชลี จูฑะพุทธิ, **อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ** นางสาวสมทรง ศกุนตนาถ, นางกัณทิมา สิทธิธัญกิจ.
คณะอนุกรรมการจัดทำฯ : ประธาน นพ.วิชัย โชควิวัฒน์, รองประธาน รศ.ดร.ชยันต์ พิเชียรสุนทร, **อนุกรรมการ** ศ.ดร.พเยาว์ เหมือนวงษ์ญาติ, พญ. สมบุญรณ์ เกียรตินันท์, นางนัยนา วราห์ศวปติ, นพ. ปราโมทย์ เสถียรรัตน์, ร.ต.หญิงศิริพงษ์ แพทยานนท์, นายสมศักดิ์ หีลละเมียร, พ.ท. อัม แสงปัญหา, นายวุฒิ วุฒิธรรมเวช, นายสุวัฒน์ ตั้งจิตรเจริญ, ประธานกรรมการวิชาชีพสาขาแพทย์แผนไทยประยุกต์หรือผู้แทน, นางกัญจนา ดีวิเศษ, นางพรทิพย์ เดิมวิเศษ, **อนุกรรมการและเลขานุการ** ดร.อัญชลี จูฑะพุทธิ, **อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ** นางสาวสมทรง ศกุนตนาถ, นางกัณทิมา สิทธิธัญกิจ, นางมาลา สร้อยสำโรง, นางสาวจิรัชยา แก้วสนธยา, นางสาวธนาธิป ฉิมแพ.

สาครประเทศ [สาครอนประเทศ] น. สถานที่ซึ่งมีภูมิประเทศเป็นดินปนกรวดทราย มีฝนตกน้อย ตำราการแพทย์แผนไทยว่า มักเป็นที่เกิดของโรคอันเกิดจากโลหิตและกำเดา.

สาธารณประเทศ [สาธารณะประเทศ] น. สถานที่ซึ่งมีภูมิประเทศเป็นดินปนกรวดทราย เปือกตม ทั้งที่เป็นน้ำจืดและน้ำเค็ม ตำราการแพทย์แผนไทยว่ามักเป็นที่เกิดของโรคอันเกิดจากเลือดลมกำเดา ดี และเสมหะ.

สาธารณโลหิต น. โลหิตที่หายไป.

สาระพะกระระ น. ตานจรชนิดหนึ่ง เกิดจากพยาธิ ผู้ป่วยมีเม็ดขึ้นที่หูที่จุมูก แล้วแตกออกเป็นเลือดปนหนอง เหม็นเน่า เป็นแล้วหายแล้วกลับมาเป็นอีกเรื่อยอยู่ยาวนาน หากมีอาการถ่ายเป็นหนองผีแล้ว จะทำให้ตายได้ โดยก่อนตายจะมีเลือดออกทางหู จุมูก และทวารหนัก ทวารเบา ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๒/๗๐] ตอนหนึ่งว่า "...อันว่าลักขณตานจรจำพวกหนึ่ง ชื่อว่าสาระพะกระระ ให้ชนลูกทุกเส้น ให้เบนยอดขึ้นในหูในจุมูกนั้น ก็ดี ยอดนั้นครั้งแตกออกก็เปนโลหิตไหลไป จึงให้บัวขึ้นแตกออก เปนบุพโพเหม็นเน่าหนัก ย่อมเปนช้วนตาปี หายหายแล้วก็เปนไปเล่า ถ้าขึ้นจุมูกแล้วร้ายนัก เพราะว่าขึ้นสมองแล้ว ตกกลงไปในท้อง ทำให้หลังดั่งหนองผีแลสมองเนื้อ กระทำให้ตัดอาหารเสีย เมื่อตายนั้น โลหิตออกทางหูจุมูก แลทวารหนักเบา ถ้าอาการเปนดังนี้ ท่านตัดรักษาไม่รอดเลย...".

สิงฆานิกา น. น้ำมูก เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๑๒ สิ่งของธาตุนี้.

สิทธิการิยะ น. ขอใ้หางทุกอย่างสำเร็จลุล่วง มักใช้เป็นคำขึ้นต้นในคัมภีร์การแพทย์แผนไทย หรือตำรายา แพทย์โบราณใช้เป็นคำอธิษฐานขอ

ให้การกระทำทั้งปวงสำเร็จลุล่วงทุกประการ.

สุม ก. ๑. วางทับซ้อน ๆ กันลงไปจนสูงเป็นกอง มักใช้กับคำว่า กระหม่อม เป็น สุมกระหม่อม ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๑๒๒] ตอนหนึ่งว่า "... ในคิมหันตะระดูเอาใบเสเนียด ๑ งาเมด ๑ เทียนดำ ๑ ดินประสิ่วขาว ๑ บดสุมกระหม่อมให้สุมองยุบเร็วหาย ปลดโลหิตตกทางจุมูกแลไรฟัน แลอาเจียนโลหิตหายแล ได้ทำแล้วอย่าสนเทห์เลย...". ๒. นำตัวยาผสมรวมกัน ใส่ในหม้อดินเผาให้เป็นถ่าน ยกจากเตา ทิ้งไว้จนเย็น (โดยไม่เปิดฝาหม้อ หากเปิดฝาหม้อตัวยาภายในจะเป้นเถ้า) มักใช้ร่วมกับคำว่า ยา เป็น สุมยา.

สุริยจันทน [สุริยะจัน] น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง เป็นยาตำราหลวง ใช้แก้พิษกำเดา พิษกาฬ เช่น ใช้เหนื่อ ใช้รากสาต ใช้สันนิบาต มีตัวยา วิธีปรุงวิธีใช้ และสรรพคุณ ดังคัมภีร์ธาตวิมังค์ [๑/๑๔๑-๒] ตอนหนึ่งว่า "... ยาชื่อสุริยจันทน สำหรับแก้พิษกำเดาพิษกาลทำพิษต่าง ๆ สมมุติว่า เปนไข้เหนื่อใช้รากสาตสันนิบาตก็ดี ท่านให้เอาจันท์แดง ๑ จันท์ขาว ๑ เถาวมกทั้ง ๒ คุดะ ๑ มหาสะดำ ๑ รากปลาไหลเผือก ๑ รากหญ้านาง ๑ รากฝักเข้า ๑ รากตำลึง ๑ รากสลอดน้ำ ๑ รากกุมเรียงทั้ง ๒ คงคาเดือด ๑ เหมือดคน ๑ รากพุดดอ ๑ รากโมง ๑ รากกะทูนัขขี้บ้า ๑ เกสรบัวหลวง ๑ เขากวาง ๑ งาช้าง ๑ เขากูย ๑ นอแรด ๑ เขี้ยวเสือ ๑ เขี้ยวจรเข้ ๑ กรามแรด ๑ กรามช้าง ๑ เอาเสมอภาค บดปั้นแท่งไว้แก้ไข้พิษสารพัดพิษภัยแล...".

สุวิชิกาโรค น. ริดสีดวงประเภทหนึ่ง เกิดขึ้นตามขอบทวารหนัก ลักษณะเป็นเม็ดขนาดเท่าเมล็ดข้าวโพด ผู้ป่วยมีอาการปวดแสบ คัน บางที่มีหนองและเลือดออกทางทวารหนัก ปวดมวน และตั้ง

ทวารหนัก ดังในหนังสือสมุดไทย หมวดเวช-
ศาสตร์ เลขที่ ๘๔๕ (หอสมุดแห่งชาติ) ตอน
หนึ่งว่า "... ลำดับนี้ จะกล่าวด้วยลักษณะหฤศโรค
อันชื่อว่าสุวิชชา กล่าวคือฤศดวงอันเกิดตาม
ขอบทวารหนักนั้นแปลนคาร์บ ๑๕ มีสรรพานดัง
เมล็ดเข้าโพช มีลักษณะอาการกระทำให้ปวด ให้แสบ
ให้คัน แปลนกำลัง บางทีให้เป็นบุบโปกโลหิตตก
ทางทวารหนักให้ปวดให้ตั้งทวารยั้งนัก..." ดู
วิธีสวด ประกอบ.

สูญทกลา [สุนทะกะลา] น. ลมประจำเส้นปิงคลา,
สุรย์กالا ก็เรียก.

สูญพระเมรุ, สุนย์พระเมรุ น. สะดือ ดังตำราโรค
นิทานคำฉันท์ ๑๑ [๓๕/๗๘] ตอนหนึ่งว่า "... เส้น
ลิบท่านพรรณนา ในครรรภาเป็นนโสย ล้อมสูญ-
พระเมรุไว้ สถิตยล็กสัถสองนิ้ว ล้อมแปลนจักร์
ทราสุนย์ ดูไพบูลย์ไม่แปลงพลั่ว ดูจสาย
บรรทัดทิว แปลนแนวแถวทอดเรียงกัน..." หรือ
คัมภีร์โรคนิทาน [๓๔/๕๑] ตอนหนึ่งว่า "... เส้น
ลิบท่านพรรณนา ในครรรภาเป็นนโสย ล้อมสุนย์
พระเมรุไว้ สถิตยล็กสัถสองนิ้ว ล้อมแปลนจักร์
ดูไพบูลย์ไม่แปลงพลั่ว ดูจสายบรรทัดทิว เป็น
แนวแถวทอดเรียงกัน..."

สุรย์กالا ดู สูญทกลา.

เสโท น. เหยื่อ เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๑๒ สิ่งของ
ธาตุนี้.

เส้น น. สิ่งที่มีลักษณะเป็นแนว ไม่กำหนดความยาว
แนวที่มีลักษณะของธาตุดินจะจับต้องได้ เช่น
เส้นเลือด เส้นเอ็น เส้นประสาท ในแนวเหล่านี้
อาจเป็นทางขับเคลื่อนของธาตุนี้ ธาตุไฟ หรือ
ธาตุลม. คัมภีร์แผนนวดในตำราเวชศาสตร์
ฉบับหลวง รัชกาลที่ ๕ ว่ามี ๗๒,๐๐๐ เส้น ดัง
ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์แผนนวด [๒/๙๓] ตอนหนึ่ง

ว่า "... แล้วจึงมีเอ็นเกี่ยวกระหวัดอยู่ในนาภีนั้น
แปลน อันมากถึง ๗๒๐๐๐ เส้น..." หรือตำราโรค
นิทานคำฉันท์ ๑๑ [๓๕/๗๘] ตอนหนึ่งว่า "... เส้น
เอ็นย่อมแปลนรู ลมเลือดชูให้ฟูพอน กำเรียบมักรุม
ร้อน ให้คุชทุก ๆ ราตรี เมื่อสบายเลือดลมเสมอ
จึงราเรอกระเขมลี ยังหะทัยให้เปรมปรี เพราะ
เส้นเอ็นไม่ก่อการ..." แต่ในคัมภีร์โรคนิทาน ตาม
ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ ๕ ว่ามี
๒,๗๐๐ เส้น ดังที่กล่าวไว้ [๒/๓๔๘] ตอนหนึ่ง
ว่า "... ส่วนว่าเส้นประธาน ๑๐ เส้น มีบริวาร
๒๗๐๐ เส้นนั้น ก็หวาดไหวไปสิ้นทั้งนั้น ที่กล้า
ก็กล้าที่แข่งก็แข่งที่ตั้งดานก็ตั้งดานที่ขอดก็ขอด
เข้าแปลนก่อนแปลนเถาไป แปลนเหตุแต่จะให้โทษหนัก
ถ้าพร้อมกันทั้ง ๒๗๐๐ เส้นแล้วก็ตายแล ถ้า
แปลนแต่ ๒ ๓ ๔ เส้นยังแก้ได้แล...", เอ็น หรือ
เส้นเอ็น ก็เรียก.

เส้นกัษฐง ดู เส้นสุษุมัง.

เส้นกาลทวารี ดู เส้นกาลทวารี, เส้นกาลธารี.

เส้นกาลทวารี, เส้นกาลธารี [เส้นกาละทวารี] น. เส้น
ประธานเส้นหนึ่งในเส้นประธานสิบ มีทางเดิน
เริ่มจากบริเวณสะดือแล้วแยกออกเป็น ๔ เส้น ๒
เส้นบนแล่นขึ้นไปตามชายโครงทั้ง ๒ ข้าง
แล้วไปสะบักใน กำดัน และศิระษะ แล้ววกกลับ
มาต้นแขน ลงมาตามแนวหลังแขนทั้งสอง และ
แยกออกไปตามนิ้วมือทั้ง ๒ ข้าง ส่วน ๒ เส้น
ล่างแล่นลงไปตามหน้าแข้งจนถึงข้อเท้า แล้ว
แตกออกไปตามนิ้วเท้าทั้ง ๒ ข้าง ดังคัมภีร์แผน
นวด [๒/๙๓] ตอนหนึ่งว่า "... เอ็นเส้นหนึ่ง ชื่อ
ว่ากาลทวารีนั้น แล่นออกมาแต่หน้าภี แล้วแตก
ออกแปลน ๔ เส้น สองเส้นนั้นแล่นขึ้นไปโดยทั้ง
สองแล้ว ไปเออลำแขนทั้ง ๒ ตลอดลงไปถึงนิ้ว
มือทั้ง ๑๐ นั้นแล เส้นนั้นเล่าแล่นลงไปต้นขาทั้ง

๒ ลงไปตามลำแข้งทั้ง ๒ ตลอดลงไปถึงนิ้วเท้า ทั้ง ๑๐ นิ้วนั่นแล...” หรือในตำราโรคนิทานคำฉันท์ ๑๑ [๓๕/๙๑] ตอนหนึ่งว่า “... ในเส้นเอ็นชื่อทวารี อาจารย์ท่านพรรณนา เล่นออกมาแต่หน้าพิ กลับแตกแยกเป็นสี่ สองเส้นนี้ผ่านขึ้นไป ตามโครงสุดข้างละเส้น ร้อยขึ้นเป็นสับไกใน ทั้งซ้ายขวา ตามนิสัย เล่นขึ้นไปกำดันครัน ตลอดเคียร เวียนกระหลบ เล่นทวนทบจรจล โดยหลังแขน ทั้งสองนั้น ออกไปงันที่ข้อมือ แตกแยกเป็นห้า แถวตามแนวนิ้วให้ยึดถือ สองข้างทุกนิ้วมือให้ยึดถือทำต่าง ๆ สองเส้นเบื้องใต้นั้นเล่นผกผันลงเบื้องล่าง ตามหน้าขาสองข้างวางลงไปหน้าแข้งพลัน หยุดพอเพียงข้อเท้า แตกออกเหล่าละห้าอัน เอ็นหนึ่งทั้งห้านั้น ทั้งสองข้างดังกล่าวมา...”, เส้นฆานทวารี เส้นกาลทวารี หรือ เส้นทวารี ก็เรียก.

เส้นกุขง ดู เส้นสุขุมัง.

เส้นคิช, เส้นคิชณะ ดู เส้นสิขินี.

เส้นฆานทวารี ดู เส้นกาลทวารี, เส้นกาลธารี.

เส้นจันทภูสัง, เส้นจันทะภูสัง น. เส้นประธานเส้นหนึ่งในเส้นประธานสิบ มีทางเดินเริ่มจากบริเวณสะดือ เล่นขึ้นไปราวนมข้างซ้าย ผ่านไปที่คอ คาง และไปสิ้นสุดที่หูข้างซ้าย ดังคำอธิบายภาพแผนนวด [๔/๓] ตอนหนึ่งว่า “... ๑. จันทภูสัง รากไสตซ้าย...” หรือในคัมภีร์แผนนวด [๒/๙๔] ตอนหนึ่งว่า “... เอนเส้นหนึ่งว่า ลาวุสังนั้นเล่นออกมาแต่หน้าพิ ขึ้นไปราวนมซ้าย เล่นไปข้างซ้ายแล้วไปหูซ้าย ออกเป็นรากหูซ้าย นั่นแล...” หรือในตำราโรคนิทานคำฉันท์ ๑๑ [๓๕/๙๕] ตอนหนึ่งว่า “... หนึ่งเส้นอูรัง ภูลำพวังนั้นก็ว่า สัมปะสาโสนามปรา กฏชื่อว่าเปสามอย่าง เส้นนี้เล่นออกมาแต่หน้าพิวิธีทาง ขึ้นไปไม่ขัดขวาง

ตามราวนมเบื้องซ้ายหมาย ไปเนาเอาข้างซ้าย หมายหูซ้ายดังอธิบาย เปนรากไสตประสาทหมาย ดังบรรยายฉนี้มา...”, เส้นลาวุสัง เส้นอูรัง เส้นภูลำพวัง หรือ เส้นสัมปะสาโสะ ก็เรียก.

เส้นทวารี, เส้นทะวารี น. เส้นประธานเส้นหนึ่งในเส้นประธานสิบ มีทางเดินเริ่มจากบริเวณสะดือ เล่นลงไปต้นขาขวา แข็งขวาด้านใน ผ่านฝ่าเท้า โคนนิ้วเท้าขวาทั้ง ๕ นิ้ว แล้วกลับย้อนขึ้นมาตามหน้าแข้งขวา ขึ้นไปนมข้างขวา ไปใต้คางลอดขากรรไกรข้างขวา แล้วไปสิ้นสุดที่ตาข้างขวาดังคัมภีร์แผนนวด [๒/๙๔] ตอนหนึ่งว่า “... เอนเส้นหนึ่งชื่อว่าทวารีนั้นเล่นออกมาจากหน้าพิแล้วตลอดลงไปเอาเท้าขวาแล้วกลับขึ้นมาตามคาง ผ่านขึ้นไปตามนมขวา เล่นเข้าไปใต้คางขวาแล้วแตกออก เปนรากจักขุขวาแล...” หรือในตำราโรคนิทานคำฉันท์ ๑๑ [๓๕/๙๓] ตอนหนึ่งว่า “... หนึ่งเส้นทะวาคะตา บางตำรากล่าวพิปลาย ทะวารี กำหนดหมาย บางอธิบายทะวาระจันทร์ เส้นนี้มีนามสาม ตามผู้แพทย์เคยสำคัญ วิธีดำเนินนั้น เส้นเดียวกันอย่ากังขา เล่นออกแต่หน้าพิ ข้างขวานี้เล่นลงมา ตามแนวแห่งขาขวา สู่น้ำแข้งจนฝ่าเท้า ตลอดนิ้วทั้งห้านิ้ว พลั้วกลับขึ้นตามแข้งเข้า หน้าขาขึ้นไปเอา ชายโครงสุดจนเต้านม ขึ้นคางเล่นตลอดเข้า เอาลูกตาโดยนิยม เปนรากจักขุสม ให้กรอกกลับหลับลืมแล เปนเส้นจักขุขวา...”, เส้นทะวาคะตา เส้นทะวาระจันทร์ หรือ เส้นรากตาขวา ก็เรียก.

เส้นทะวาคะตา, เส้นทะวาระจันทร์ ดู เส้นทวารี, เส้นทะวารี.

เส้นทารี ดู เส้นกาลทวารี, เส้นกาลธารี.

เส้นนันทกระหวัด ดู เส้นสุขุมัง.

เส้นประธานสิบ น. แนวหลักในการขับเคลื่อนธาตุทั้ง

๔ ในร่างกาย ๑๐ แนว ทุกแนวมีจุดเริ่มต้น บริเวณรอบ ๆ สะดือ แล้วแยกกันไปตามส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย ไปสิ้นสุดที่อวัยวะต่าง ๆ ประกอบด้วย เส้นนิทา เส้นปิงคลา เส้นสุมนา เส้นกาลทารี เส้นสหัสครังสี เส้นทวารี เส้นจันทะภูลัง เส้นรุข่า(สุตัง) เส้นสุขุมัง และเส้นลิขินี ในหลักวิชานวดไทยจัดว่าเส้นประธานสิบมีความสำคัญมากกว่าเส้นอื่น ๆ ในร่างกาย ดังคัมภีร์แผนนวด [๒/๔๓] ตอนหนึ่งว่า "... แลมีเอน ๑๐ เส้นปนประธานแก่เอนทั้งหลายแล...", เส้นสิบหรือ เอน ๑๐ ประการ ก็เรียก.

เส้นปิงคลา, เส้นปิงคะลา น. เส้นประธานเส้นหนึ่งในเส้นประธานสิบ มีทางเดินเริ่มจากบริเวณสะดือ แล่นลงไปบริเวณหัวหน้าแล้วแล่นไปตามต้นขาข้างขวา แล้วเลี้ยวขึ้นไปแนบแนวกระดูกสันหลังด้านขวา แล่นขึ้นไปบนศีรษะแล้วกลับลงมาสิ้นสุดที่จมูกด้านขวา มีลมประจำเส้นชื่อ สุรยกาลา, สูญทกาลา, ศุญทะกาลา. ดังคัมภีร์แผนนวด [๒/๔๓] ตอนหนึ่งว่า "... เอนเส้นหนึ่งชื่อว่าปิงคลานั้น แล่นออกมาแต่นาภีแล้วลงไปเอาต้นขาเบื้องขวา แล้วเกี่ยวกระดูกไปเอาสันหลัง แฝงแนบขึ้นไปตามกระดูกสันหลังเบื้องขวา แล้วแล่นขึ้นไปเกี่ยวเอาคีคะแล้วลงมาเอานาสิกขาอยู่ประจำลมอันชื่อว่าสูญทกาลาอยู่เบื้องขวานั้นแล..." หรือในตำราโรคนิทานคำฉันท์ ๑๑ [๓๕/๘๓] ตอนหนึ่งว่า "... เส้นปิงคะลาเบื้องขวาไป ปิงคะลาที่ยาว กล่าว ดังเส้นนิทาใช้ จากครรภาขวาไป แล่นลงในหัวหน้าขา เลี้ยวตลอดตลอดหลังสุด ครีสังลงนาศา ประจำลมสุรยกาลา ซีกข้างขวา เปนสำคัญ..."

เส้นพินฐาน น. แนวเส้นที่ใช้ในการกดนวด เพื่อบำบัดโรค พินฟูสุขภาพ หรือส่งเสริมสุขภาพ.

เส้นภูลำพวง ดู เส้นจันทะภูลัง, เส้นจันทะภูลัง.

เส้นมุตฆาตขวา น. เส้นที่มีทางเดินจากท้องน้อย บริเวณอุ้งเชิงกรานด้านขวา แล่นไปที่ปลายองคชาติ ปรากฏในตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามว่า ใช้ขนาดแก้ปัสสาวะกะปริบะปรอย.

เส้นมุตฆาตซ้าย น. เส้นที่มีทางเดินจากท้องน้อย บริเวณอุ้งเชิงกรานด้านซ้าย แล่นไปที่ทวารหนัก ปรากฏในตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามว่า ใช้ขนาดแก้ปัสสาวะบ่อย.

เส้นรัตคินี ดู เส้นลิขินี.

เส้นรากจักษุ ดู เส้นสหัสครังสี, เส้นสหัสรังษี, เส้นสหัสรังษี.

เส้นรากตาขวา ดู เส้นทวารี, เส้นทวารี.

เส้นรากตาซ้าย ดู เส้นสหัสครังสี, เส้นสหัสรังษี, เส้นสหัสรังษี.

เส้นรุข่า, เส้นรุห่ง น. เส้นประธานเส้นหนึ่งในเส้นประธานสิบ มีทางเดินเริ่มจากบริเวณสะดือ แล่นขึ้นไปราวนมข้างขวา ผ่านไปที่คอ คาง และไปสิ้นสุดที่หูข้างขวา ดังคำอธิบายภาพแผนนวด [๔/๓] ตอนหนึ่งว่า "... ๕. รุข่า รากโลตขวา..." หรือในคัมภีร์แผนนวด [๒/๔๔] ตอนหนึ่งว่า "... เอนเส้นหนึ่งชื่อว่าอุลลังก์นั้นออกมาแต่นาภีข้างขวาขึ้นไปราวนมขวา แล่นเข้าไป ได้คางแล้วออกเปนรากหูขวาแล..." หรือในตำราโรคนิทานคำฉันท์ ๑๑ [๓๕/๔๕] ตอนหนึ่งว่า "... หนึ่งโลตเส้นชื่อสุขุม อุสะมานา mgr แท้ ออกจากนาภีแผ่ ขึ้นไปจับราวนมขวา ขึ้นไปราวคาง วางไปเอาหูขวา เปนรากโลตประสาทหนา...", เส้นสุตัง เส้นอุลลังกะ หรือ เส้นสุขุมอุสะมา ก็เรียก.

เส้นลาวูลัง ดู เส้นจันทะภูลัง, เส้นจันทะภูลัง.

เส้นสหัสครังสี, เส้นสหัสรังษี, เส้นสหัสรังษี [-สะหัด

สระรังสี) น. เส้นประธานเส้นหนึ่งในเส้นประธานสิบ มีทางเดินเริ่มจากบริเวณสะดือ แล่นลงไปต้นขาซ้าย แข็งซ้ายด้านใน ผ่านฝ่าเท้า โคนนิ้วเท้าซ้ายทั้ง ๕ นิ้ว แล้วกลับย้อนขึ้นมาตามหน้าแข้งซ้าย ขึ้นไปหัวนมซ้าย ไปใต้คาง ลอดขากรรไกรข้างซ้ายแล้วไปสิ้นสุดที่ตาข้างซ้าย ดังคัมภีร์แผนนวด [๒/๔๔] ตอนหนึ่งว่า "... เอนเส้นหนึ่งชื่อ สหัสรังสีนั้น แล่นออกมาแต่นาภีนั้นแล้ว ก็แล่นลงไปตามต้นขาไปตลอดเท้าทั้ง ๒ ข้างซ้ายแล้วก็กลับย้อนขึ้นมาตามแข้งซ้าย แล้วขึ้นไปเอาหัวนมซ้ายแล้วแล่นเข้าไปใต้คาง แล้วขึ้นไปแตกออกเป็นรากจักษุเบื้องซ้ายแล..." หรือในตำราโรคนิทานคำฉันท์ ๑๑ [๓๕/๔๓] ตอนหนึ่งว่า "... หนึ่งหัสรังสีเอ็น อันเส้นนี้ท่านพิปรายในอุทรข้างซ้ายหมาย แล่นลงไปโดยต้นขาตลอดลงฝ่าเท้าเล่า แล่นผ่านเอานิ้วบาทา ต้นนิ้วลื่นทั้งห้า ย้อนขึ้นมาข้างซ้ายพลัน ตลอดทอดเต้านมซ้าย แล่นผันผายข้างตอนนั้น ลอดขาทั้งไกลพลัน สูดเส้นนั้นแบนรากตา บังคับให้กลับกรอก หลับลืมออกเป็นธรรมชาติ ประจำตาข้างซ้ายหนา...", เส้นหัสรังสี เส้นรากตาซ้าย หรือ เส้นรากจักษุ ก็เรียก.

เส้นสังคินี ดู เส้นลิขินี.

เส้นสัมปะสาโส ดู เส้นจันทกฐลึง, เส้นจันทะกฐลึง.

เส้นสิกขิณี, เส้นสิกขินี ดู เส้นลิขินี.

เส้นสิขินี น. เส้นประธานเส้นหนึ่งในเส้นประธานสิบ มีทางเดินเริ่มจากใต้สะดือ แล่นลงไปทั่วหน้าทวารเบา และสิ้นสุดที่อวัยวะเพศ ดังคำอธิบายภาพแผนนวด [๔/๓] ตอนหนึ่งว่า "... ๖. สิขินี ทวารเบา..." หรือในคัมภีร์แผนนวด [๒/๔๔] ตอนหนึ่งว่า "... เอนเส้นหนึ่งชื่อว่าสิขินี ออกแต่นาภี แล่นไปเอาหัวหน้าลงไปลำลึงนั้นแล..." และ "...

เอนชื่อสิกขินี แล่นแต่นาภีออกไปเบื้ององคชาตแล..." หรือในตำราโรคนิทานคำฉันท์ ๑๑ [๓๕/๔๖] ตอนหนึ่งว่า "... หนึ่งเส้นอันชื่อว่า รัตคินีหนานามพิปราย สังคินีก็บรรยาย เส้นเดียวหมายมีสองนาม เส้นนี้แล่นออกมาแต่นาภีใต้สุณยาม ตลอดตรงไม่เข้ดขาม เป็นลึงคะชาติมุตมัก...", เส้นนี้ในผู้หญิงเรียก เส้นสิขินี ในผู้ชายเรียก เส้นคิข, เส้นสิกขินี เส้นสิกขินี เส้นคิข เส้นคิขณะ เส้นรัตคินี หรือ เส้นสังคินี ก็เรียก.

เส้นสิบ ดู เส้นประธานสิบ.

เส้นสุขุมอุสะมา ดู เส้นรุข่า, เส้นรุทัง.

เส้นสุขุมัง น. เส้นประธานเส้นหนึ่งในเส้นประธานสิบ มีทางเดินเริ่มจากบริเวณสะดือ แล่นไปสิ้นสุดที่ทวารหนัก ดังคำอธิบายภาพแผนนวด [๔/๓] ตอนหนึ่งว่า "... ๑๓. สุขุมัง รากทวารหนัก..." หรือในคัมภีร์แผนนวด [๒/๔๔] ตอนหนึ่งว่า "... เอนเส้นหนึ่งชื่อนันทกระหวัดนั้นออกมาแต่นาภีนั้นไปเกี่ยวเอาปากเกาะทวารคูชวารมูตรนั้นแล..." หรือในตำราโรคนิทานคำฉันท์ ๑๑ [๓๕/๔๗] ตอนหนึ่งว่า "... หนึ่งเส้นกึ่งขงนั้น แล่นจรจลจากนาภี กระหวัดรอบทวารมี คูตมกคะพนักงาน...", เส้นนันทกระหวัด เส้นกขง หรือ เส้นกึ่งขง ก็เรียก.

เส้นสุตัง ดู เส้นรุข่า, เส้นรุทัง.

เส้นสุมนา [สุมมะนา] น. เส้นประธานเส้นหนึ่งในเส้นประธานสิบ มีทางเดินเริ่มจากบริเวณสะดือ แล้วแล่นตรงขึ้นไปในทรวงอก ขั้วหัวใจ ขึ้นไปตามลำคอ สิ้นสุดที่โคนลิ้น ดังคัมภีร์แผนนวด [๒/๓๓] ตอนหนึ่งว่า "... เอนเส้นหนึ่งชื่อว่าสุมนานั้น แล่นมาแต่นาภีแล้ว ก็เข้าไปในพวยในอกตามลำคอขึ้นไปเป็นลิ้นแล..." หรือในตำราโรคนิทานคำฉันท์ ๑๑ [๓๕/๔๔] ตอนหนึ่งว่า "... สุมนาลิ้นที่อยู่สุมนานั้น ตรงกลางสุณนะนาภี แล่นเลย

ตรงขึ้นไป ขั้วหัวใจระยะนี้ แนบคอหอยวิถีตลอดคลื่นสั้นทุกเส้น...”, เส้นสุมนา หรือ เส้นสุมนา ก็เรียก.

เส้นสุมนา ดู เส้นสุมนา.

เส้นสุสนา ดู เส้นสุมนา.

เส้นหัสรังสี ดู เส้นหัสรังสี, เส้นหัสรังษี, เส้นหัสรังสีรังษี.

เส้นอัษฎากาศ, เส้นอัศฎากาศ [อட்சะดากาด] น. เส้นในร่างกายที่ทำงานสัมพันธ์กับเส้นสุมนา มีทางเดินอยู่ระหว่างขั้วหัวใจ ตำราการแพทย์แผนไทยแบ่งเป็น ๒ ส่วน ส่วนบนไปที่ศีรษะ เรียกเส้นอัษฎากาศบน กับส่วนล่างไปที่แขนทั้ง ๒ ข้าง เรียก เส้นอัษฎากาศล่าง.

เส้นอัษฎากาศบน ดูใน เส้นอัษฎากาศ, เส้นอัศฎากาศ.

เส้นอัษฎากาศล่าง ดูใน เส้นอัษฎากาศ, เส้นอัศฎากาศ.

เส้นอิทา น. เส้นประธานเส้นหนึ่งในเส้นประธานสิบ มีทางเดินเริ่มจากบริเวณสะดือแล่นลงไปบริเวณหัวหน้า แล้วแล่นไปตามต้นขาข้างซ้ายจนถึงหัวเข่า แล้วเลี้ยวขึ้นไปแนบแนวกระดูกสันหลังด้านซ้าย แล่นขึ้นบนศีรษะ แล้วกลับลงมาสิ้นสุดที่จมูกด้านซ้าย มีลมประจำเส้นชื่อ จันทระลา จันทกลา หรือจันทะกลา ดังคัมภีร์แผนหวด [๒/๙๓] ตอนหนึ่งว่า “... เอนเส้นหนึ่งชื่อว่า อิทานั้น แล่นออกมาแต่หน้าแล้วไปเอาหัวหน้า ไปเอาต้นขาเบื้องซ้ายแล้วไปเอาสันหลัง แนบขึ้นไปตามกระดูกสันหลังซ้ายแล้ว แล่นผ่านกระดูกขึ้นไปบนศีรษะแล้วกลับลงมาเอาสิกซ้าย อยู่ประจำลมจมูกอันว่าจันทกลาเบื้องซ้ายนั้นแล...” หรือในตำราโรคนิทานคำฉันทน์ ๑๑ [๓๕/๗๙] ตอนหนึ่งว่า “... เกิดเปนเส้นอิทา ให้คิลาน้ำกำเริบ

ราญ เส้นนี้วิถีผ่าน แต่หน้าภีพาดหัวหน้า แล่นตลอดลงต้นขา เลี้ยวตลอดหน้าสันหลังกล่าวแนบกระดูกสันหลังราว ผ่านขึ้นไปจนสุดเคียร แล้วเกี่ยวเลี้ยวตลบลง นาตีกตรงซ้ายจำเนียรประจำลมสติตเสถียร จันทะกลา ทุกราตรี...”.

เส้นอุรัง ดู เส้นจันทะรัง, เส้นจันทะรัง.

เส้นอุลลึงกะ ดู เส้นรุข่า, เส้นรุทัง.

เส้นเอิน ดู เส้น.

เสมหัง [เสม-หัง] น. เสด, เมื่อก, เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๑๒ สิ่งของธาตุน้ำ.

เสมอภาค ว. เท่ากัน, มีส่วนเท่ากัน.

โสตรโรโค [โสตะโรโค] น. กลุ่มโรคหรืออาการซึ่งเกิดขึ้นที่หู ที่เรียกตามสมมุติฐานเบญจอินทรีย์ เช่น หูหนวก หูตึง ฝูในหู. (มาจากคำ โสตร แปลว่า หู, ช่องหู กับ โรโค แปลว่า โรค).

ไส้ด้วน น. โรคติดต่อทางเพศสัมพันธ์ชนิดหนึ่ง เกิดกับผู้ชาย ผู้ป่วยมีอาการเป็นเม็ดขึ้นที่ปลายองคชาติ หรือบริเวณรอบปลายองคชาติ แล้วเม็ดนั้นแตกออกเป็นหนอง ทำให้มีอาการปวดแสบปวดร้อนมาก แผลจะเน่าเปื่อย ลามจากปลายองคชาติเข้าไปเรื่อย ๆ เมื่อถึงโคนองคชาติก็จะทำให้ตายได้ ดังคัมภีร์มัจฉาปักขันทิกา [๒/๓๑๘] ตอนหนึ่งว่า “... จะว่าด้วยบุรุษเปนไส้ด้วน เปนบุพโพ ๔ ประการ คือเปน ด้วยเสพยาตุคาม กระทบซ้ำใน ถ้ามีดังนั้นก็เปนด้วยเสพยาตุคามก็ให้เปนเม็ดขึ้นมาประมาณเท่าเม็ดถั่วดำขึ้นที่ปลายองคฐูตรปลายองคชาติก็ดี ขึ้นรอบองคชาตินั้นก็ดี แตกเปน น้ำเหลือง บุพโพ โลหิต ให้ทำพิศม์เจบปวดแสบร้อนแลให้ร้อนดังไฟลามเนาเข้าไปแต่ปลายองคชาติ บางที่กัดคองคชาติเนาเข้าไปทุกวัน ๆ จนถึงโคนองคชาติเมื่อใด ก็ตายเมื่อนั้นแล...”.

ไส้ลาม น. โรคติดต่อทางเพศสัมพันธ์ชนิดหนึ่ง เกิดได้ทั้งในผู้หญิงและผู้ชาย ผู้ป่วยมีเม็ดฝีขึ้นที่ภายในอวัยวะเพศและลามออกมาภายนอกไปที่ท้องน้อย ทวารหนัก ทวารเบา เมื่อเม็ดฝีแตกออกหนองจะไหลออกมา อาจมีอาการปวดมวนท้อง ถ่ายเป็นมูกเลือด แน่นหน้าอก อาเจียน กินอาหารไม่ได้ หรือเป็นลมบ่อย ๆ ร่วมด้วย ดังคำภีร์มัจฉापิกขันธิกา [๒/๓๑๘] ตอนหนึ่งว่า "... อันว่าเปนไส้ลามนั้นคือผุดขึ้นมาเปนเมด ๆ ดุจกัน แต่ว่าเปนเมดแต่ข้างในออกมาบางทีก็เบียดทั้งข้างนอก ข้างใน ลามขึ้นมาถึงท้องน้อยทวารหนัก เบา ผุดดังเปนฝี แล้วก็เป็นบุพโพออกมาทางทวารหนัก เบา บุรุษสตรีเป็นเหมือนกัน ครั้นเปนดังนั้นแล้วก็ให้ไปต่าง ๆ บางทีให้ลงท้องเปนมูก โลหิต ให้ปวดมวนจุกเสียดแน่นในอก เพราะว่ามีน้ำเหลืองนั้นแล่นเข้าไปตามลำไส้ มักให้อาเจียนกินอาหารมิได้ บางทีให้ลมจับเนื่อง ๆ ถ้าเปนดังนี้ท่านว่าเข้าอยู่ในมือพระยามัจจุราชแล..."

ไส้เลื่อน น. โรคที่ลำไส้ออกไปจากช่องท้องได้แก่ลงมาที่ถุงอัณฑะ (ในผู้ชาย) ที่แคมใหญ่ (ในผู้หญิง) หรือเลื่อนลงมาจากหน้าขา หรือเลื่อนออกไปทางหน้าท้อง สะดือ หรือเลื่อนผ่านกระบังลมเข้าไปในช่องอก. (อ. hernia).

หญิงยักษ์ น. ผู้หญิงที่มีน้ำนมช้ำ ไม่เหมาะแก่การใช้เลี้ยงทารก ตำราการแพทย์แผนไทยว่า ผู้หญิงประเภทนี้จะมิกลิ้นตัวคาวเหมือนน้ำล้างเนื้อ ตาแดง ผิวเนื้อขาวเหลือง นมยาน หัวนมเล็ก เสียงแหบเครือเหมือนเสียงการ้อง ฝ่ามือฝ่าเท้า ยาว ลำตัวยาว จมูกยาว หนึ่งริมตาหย่อน สะดือลึก ไม่อ้วนไม่ผอม กินจุ มีความต้องการทางเพศสูง ดังคำภีร์ประถมจินดา [๑๕/๑๑๐]

ตอนหนึ่งว่า "... ๑ หญิงจำพวกหนึ่ง มีกลืนตัวคาวดั่งน้ำล้างเนื้อ ลูกตาแดง เนื้อขาวเหลือง นมยาน หัวนมเล็ก เสียงพูดแหบเครือดังเสียงการ้อง ฝ่ามือแลเท้ายาว ท้องตัวยาว จมูกยาว หนึ่งริมตาหย่อน สะดือลึก ไม่พื้ไม่ผอม สันทัดคน กินของมาก ลักษณะหญิงอย่างนี้ชื่อว่า ยักษ์นี่ เป็นหญิงมีกามแรง ถ้าให้กุมารบริโภคน้ำนมเข้าไป มักบังเกิดโรคต่าง ๆ แม่นมอย่างนี้ ท่านให้ยกเสียวอย่าพึ่งเอา..."

หญิงหัดดี น. ผู้หญิงที่มีน้ำนมช้ำ ไม่เหมาะแก่การใช้เลี้ยงทารก ตำราการแพทย์แผนไทยว่า ผู้หญิงประเภทนี้จะมิกลิ้นตัวเหมือนผู้ชาย ตาแดง ผิวขาว นมเหมือนค้อนน้ำเต้า ริมฝีปากกลม เสียงแข็งเหมือนเสียงแพะ ฝ่าเท้าใหญ่ข้างหนึ่ง เล็กข้างหนึ่ง เวลาพูดปากไม่มิดกันเดินไปมากสะอูด มีความต้องการทางเพศสูง ดังคำภีร์ประถมจินดา [๑๕/๑๑๐] ตอนหนึ่งว่า "... หญิงจำพวกหนึ่ง มีกลืนตัวดั่งบุรุษ ตาแดง ผิวเนื้อขาว นมดั่งค้อนน้ำเต้า ริมฝีปากกลม เสียงแข็งดังเสียงแพะ ฝ่าเท้าใหญ่ข้างหนึ่ง เล็กข้างหนึ่ง เจรจาปากไม่มิดกันเดินไปมากสะอูด ลักษณะหญิงอย่างนี้ชื่อว่า หญิงหัดดี เป็นหญิงกามแรง ถ้าให้กุมารบริโภคน้ำนมเข้าไป ดุจตั้งเอายาพิษให้บริโภค แม่นมอย่างนี้ท่านให้เลือกออกเสียว อย่าพึ่งเอา..."

หทัย [หะทะยง] น. หัวใจ เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน, หทัย ก็เรียก.

หทัย ดู หทัยง.

หนวง ๑. ก. กตไวัโดยค้อย ๆ ลงน้ำหนักตรงจุดนวด.

๒. น. อาการที่รู้สึกปวดถ่วงที่บริเวณท้องในเวลามีประจำเดือนหรือเป็นบิด เป็นต้น.

หมดสติ ก. ไม่มีความรู้สึก, สลบ.

หม้อเกลือ น. หม้อตาลใส่เกลือเม็ด.

หม้อตาล น. ภาชนะดินเผาที่มีรูปร่างคล้ายหม้อทรงเตี้ยสำหรับใส่น้ำตาลโตนด.

หม้อทะนง น. หม้อดินชนิดหนึ่งที่มีขีดเป็นรอยโดยรอบด้านนอก มีหลายขนาด แพทย์แผนไทยมักใช้เป็นหม้อเกลือสำหรับการทับหม้อเกลือ หม้อสำหรับใส่รากฝังดิน หม้อต้มยา เป็นต้น.

หริตรูป [หะริตตะรูป] น. ลักษณะของทารกแรกเกิดที่มีรอยต่อของกระดูกกะโหลกศีรษะห่างผิดปกติ เมื่ออยู่ในเรือนไฟ จะมีเขม่าเกิดขึ้นในทรวงอกจนถึงปลายลิ้น เมื่อครบ ๕ วัน จะตกลงในท้องทำให้มีอาการท้องเสีย อาเจียน ไอ เป็นต้น ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๒๑๔] ตอนหนึ่งว่า "... อันว่าลักษณหริตรูปนั้น เมื่ออยู่ในเรือนเพลิงเขม่าขึ้นในทรวงอก จนปลายลิ้น ครั้นได้ ๕ วันก็ตกลงไปทำท้องให้ ลง ราก ไอ ก็ดีเป็นประการต่าง ๆ โลหิตปนธาตุให้บังเกิดทราง ๒ ประการดังนี้ ฯ... อันว่าหริตรูปนั้น กระหม่อมเปราะอง เมื่อออกเพลิงแล้วเขม่าขึ้นแต่ปลายลิ้นสั้นอย..."

หล่น ก. ๑. ตก ลาม หรือเคลื่อนไปยังส่วนอื่นของร่างกาย (ใช้กับอาการหรือโรค) ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๒๑๔] ตอนหนึ่งว่า "... อนึ่งถ้ากุมารผู้ใดเมื่อตื่นนอนแลปากแดงแล้วให้เซฟตก ทรางจับเอาลิ้นก่อน จึงขึ้นตอเมื่อบ้วนเข้าให้อะแลราก แล้วก็หล่นลงไปให้ทำท้อง ครั้นนานมาให้อะยากน้ำแล้วให้สันทหลังแขง..." ๒. หาย (ใช้กับอาการหรือโรค) ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๒๘๔] ตอนหนึ่งว่า "... ถ้าจะแก้ทรางขึ้นปากละลายน้ำขมื่นอ้อยกวาดหล่นตีนัก..." ๓. หลุด ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๒๓๕] ตอนหนึ่งว่า "... ถ้าผู้หญิงขึ้นข้างซ้ายเป็นดังนี้ เมื่อแรกออกจากครรภ์มารดาได้ ๗ วันจึงสะดือหล่นแล้วได้วัน ๑

ทรางก็มาบังเกิดในเท้าทั้ง ๒ ข้างได้วัน ๑..."

หละ น. โรคเด็กชนิดหนึ่ง เกิดกับทารกที่มีอายุไม่เกิน ๓ เดือน ผู้ป่วยจะมีเม็ดพิษผุดขึ้นที่ปาก เม็ดพิษนี้มีทั้งชนิดไม่มีเยอดและชนิดมีเยอดแหลม มีลักษณะต่าง ๆ กัน ๔ อย่าง ดังนี้ เยอดสีเหลือง เยอดสีแดง เยอดสีดำคล้ายน้ำหมึก เยอดสีเขียว ใบไม้ เยอดสีดำคล้ายสีนิล เยอดสีม่วงคล้ายหรือสีดำแดงคล้ายสีลูกหว้าท่อม, เยอดสีคราม เยอดสีขาว และไม่มีเยอดแต่ขึ้นเป็นสีแดงทั่วทั้งปาก นอกจากนี้ โรคนี้ยังมีชื่อเรียกแตกต่างกันไปตามวันเกิดของผู้ป่วยด้วย ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๒๓๔] ตอนหนึ่งว่า "... ถ้าแพทย์ผู้ใดจะรักษาให้ดูปากแลลิ้น แล้วให้รู้ว่าหละแห่งทราง อันกำเนิดหละแห่งทรางนั้นมีอยู่ ๔ ประการ เยอดเหลืองประการ ๑ เยอดแดงประการ ๑ เยอดดำดูจน้ำหมึกประการ ๑ เยอดเขียวดูจใบไม้เป็นสายโลหิตอยู่ในประการ ๑ เยอด ดำดั่งสีนิลประการ ๑ เยอดดั่งสีพลหว้าท่อมประการ ๑ เยอดดั่งสีครามประการ ๑ เยอดขาวประการ ๑ ให้รักษาตามธรรมเนียมทรางนั้นเกิด อนึ่ง ขึ้นแดงไปทั้งปากร้ายนักให้ยาจงดี้ อนึ่งขึ้นเต็มไปทั้งลิ้น แลคั้นเหลือง ชื่อล่องพระบาท ถ้าขึ้นเยอดนั้นเหลืองดั่งเมล็ดเข้าโภชชื่อ แสงพระจันทร์ เมื่อขึ้นนั้นให้ลงท้องแลจักษุแขง..."

หละนิลกาล, หละนิลกาฬ น. หละที่เป็นกับเด็กที่เกิดวันพฤหัสบดี ผู้ป่วยมีเม็ดสีคล้ำคล้ายสีนิล เมื่อทำพิษจะทำให้เป็นอัมพาตครึ่งตัว ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑๕/๑๗๔] ตอนหนึ่งว่า "... อันลักษณะหละนิลกาฬนั้น เมื่อจะบังเกิดขึ้นให้ตายไปครึ่งตัว ร้องไห้มีออก ถ้าขึ้น อยู่ได้ ๑ วัน ๒ วัน ก็ดี กลายเป็นมหานิลกาฬถ้าขึ้นร้ายนักให้เขียวไปทั้งตัว..."

หละนิลเพลิง, หละเนรกันฐี, หละเนระกันดี, หละเนระกันถี

หละเนียรกันฐี น. หละที่เป็นกับเด็กที่เกิดวันพุธ เริ่มแรกผู้ป่วยมีเม็ดเล็ก ๆ สีเขียวไปไม่ขึ้น แล้วเปลี่ยนเป็นสายยาวสีแดงที่ทอดผ่านยอดนั้น เมื่ออาการมากขึ้นเม็ดพิษจะเปลี่ยนเป็นสีคล้ำคล้ายสีนิล เมื่อเป็นได้ครบ ๕ วัน ผู้ป่วยจะมีอาการท้องร่วง ท้องขึ้น ปากแห้ง คอแห้ง ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑๔/๑๖๑] ตอนหนึ่งว่า "... อันว่าลักษณะหละ อันชื่อว่าเนียรกันฐี นิลเพลิงนั้น เมื่อแรกจะบังเกิดขึ้นนั้น เห็นเขียวดังใบไม้สด แล้วเป็นสายโลหิตผ่านไป อยู่ใน ๕ วัน จะให้ลงท้อง ๆ ขึ้นแล้วให้ฝีปากแห้งคอแห้ง...", หละเนรกันฐี หละเนระกันดี หละเนระกันถี หละนิลเพลิง หรือ หละเนียรเพลิง ก็เรียก.

หละเนียรเพลิง ดู หละเนียรกันฐี.

หละมหานิลกาล, หละมหานิลกาฬ น. หละที่เป็นกับเด็กที่เกิดวันเสาร์ ผู้ป่วยมีเม็ดสีคล้ำคล้ายสีนิล เมื่อทำพิษจะทำให้มีอาการเหมือนหละนิลกาฬ แต่รุนแรงกว่ามาก ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑๕/๑๗๙] ตอนหนึ่งว่า "... อันลักษณะหละนิลกาฬ นั้น เมื่อจะบังเกิดขึ้นให้ตายไปครั้งตัว ร้องไห้มีออก ถ้าขึ้นอยู่ได้ ๑ วัน ๒ วัน ก็ดี กลายเป็นมหานิลกาฬกล้าขึ้นร้ายนัก ให้เขียวไปทั้งตัว...".

หละแสงพระจันทร์ น. หละที่เป็นกับเด็กที่เกิดวันจันทร์และวันศุกร์ ผู้ป่วยมักมีเม็ดพิษสีเหลืองขึ้นที่บริเวณขากรรไกรซ้ายหรือขวา ขนาดโตเท่าเม็ดข้าวโพด ทำให้มีอาการท้องร่วง ตัวเย็น ลื่นกระด้างแข็ง หน้าผากตึง ร้องไห้ไม่มีน้ำตาตาแข็งค้าง เป็นต้น ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑๕/๑๘๓] ตอนหนึ่งว่า "... อันว่าลักษณะหละแสงพระจันทร์นั้น เมื่อจะบังเกิดขึ้นเม็ดเดิบเท่า

เมล็ดข้าวโพดมีสีเหลืองขึ้นตั้งแต่ต้นขากรรไกรซ้ายขวาทั้งคู่ก็ดูจกัน แล้วจึงกระทำให้ลงท้องตาแข็ง แล้วให้ลื่นกระด้างแข็ง แลให้ร้องไห้ น้ำตาไม่มี ให้หน้าผากตึง แลให้ตัวเย็นดังนี้...".

หละอุทัยกาล, หละอุทัยกาฬ, หละอุไทยกาล น. หละที่เป็นกับเด็กที่เกิดวันอาทิตย์ และวันอังคาร ผู้ป่วยมีเม็ดพิษสีแดง ไข้สูง ชัก ถ่ายอุจจาระปัสสาวะไม่ออก ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๓๕๕] ตอนหนึ่งว่า "... อันว่าลักษณะหละ อุไทยกาล เมื่อจะบังเกิดขึ้นให้ชัก ทำกำมือ แล้ว มักให้กระทืบตีนร้องไห้ แลให้ชี้เหยี่ยว มีออก...".

หวัตะคาก น. แง่กระดูกเชิงกรานที่อยู่ใต้บั้นเอว, ตะคาก ก็เรียก.

หวัไหล น. จงอยบ่า.

หวัไหลติด ดู ไหล่ติด.

หวัไหล น. อาการเมื่อยล้าของข้อบริเวณส่วนของบ่าตอนที่ติดกับต้นแขน.

เหน้า ว. เสียและมึนกลืนเหม็น ปัจจุบันเขียน เหน่า.

เหยียบ ก. วางเท้ากลงไปบนส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย.

เหื่อ น. เหงื่อ.

ไหล น. ส่วนของบ่าตอนที่ติดกับต้นแขน.

ไหล่ตก ดู ไหล่ตด.

ไหล่ตาย น. การที่ข้อบริเวณบ่าตอนที่ติดกับต้นแขนเคลื่อนไหวไม่ได้.

ไหล่ติด น. การยึดติดกันของข้อบริเวณบ่าตอนที่ติดกับต้นแขน ทำให้เคลื่อนไหวลำบาก มักทำให้เกิดอาการเจ็บหรือปวด, หวัไหล่ติด ก็เรียก.

ไหล่ทรุด ดู ไหล่ลด.

ไหล่เบี่ยง น. อาการที่ข้อบริเวณส่วนของบ่าตอนที่ติดกับต้นแขนเคลื่อนที่ออกจากตำแหน่งเดิม แต่ไม่เคลื่อนออกจากข้อที่ติดอยู่.

ไหลลัด น. อาการที่ต้นแขนบริเวณส่วนของป่าตอนที่ติดกับต้นแขนเคลื่อนที่ต่ำลงจากตำแหน่งเดิม, ไหล่ทรุด หรือ ไหล่ตก ก็เรียก.

ไหลหลุด น. อาการที่ข้อบริเวณส่วนของป่าตอนที่ติดกับต้นแขนเคลื่อนออกจากข้อที่ติดอยู่.

องคสูตร น. โรคทางเดินปัสสาวะและอวัยวะสืบพันธุ์กลุ่มหนึ่ง เกิดกับผู้ชาย ผู้ป่วยจะมีอาการแตกต่างกันไปตามฤดูที่ป่วย ตำราการแพทย์แผนไทยแบ่งเป็น ๔ ประเภท ได้แก่ ๑) ผู้ที่ป่วยในฤดูร้อน อั้นทะข้างขวาจะบวมแดง ปวดแสบปวดร้อน เสียดแทงร้าวไปถึงราวข้าง มีเลือดไหลซึมในช่องปัสสาวะ ทำให้มีอาการปวดแสบร้อนมาก ปัสสาวะขัด ท้องผูกมาก อาจมีอาการปวดเสียวลงไปตามเท้า ถ้านอนลงกลั้นเนื้อจะกระตุกเต้นเบา ๆ เป็นต้น ๒) ผู้ที่ป่วยในฤดูฝน จะมีอาการเจ็บและปวดบริเวณหน้าอก กระดุกสันหลัง บ่าทั้ง ๒ ข้างร้าวไปถึงราวนมและขาทั้ง ๒ ข้าง ปวดแสบปวดร้อนเวลาถ่ายปัสสาวะ ครั้นเนื้อครั้นตัว วิงเวียนถ่ายอุจจาระเป็นมูกเลือด และอาจชักได้ ๓) ผู้ที่ป่วยในฤดูหนาว จะมีอาการปวดในองคชาติ ปัสสาวะหยดย้อย เจ็บเอว กินไม่ได้ ถ้าเป็นนานจะทำให้องคชาติขาด และตายได้ และ ๔) ผู้ที่ป่วยในฤดูแห่งสันนิบาต จะมีอั้นทะบวมและผิวเป็นสีดำ ปวดแสบปวดร้อนถ่ายปัสสาวะไม่ออก หรือปัสสาวะเป็นเลือดปนหนอง ปวดเสียดตามสองราวข้างและหน้าอก กินข้าวไม่ได้ คอแห้ง เป็นต้น ดังตำรายาติลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๑๔๓] ตอนหนึ่งว่า "... องคสูตรเกิดในคิมหันตฤดูนั้น เมื่อจะบังเกิดให้อั้นทะข้างขวานั้นฟกแดงดังผลตำลึงสุก ให้แสบให้ร้อน เป็นกำลัง และมักให้โลหิตหยดลงตามช่องปัสสาวะ ให้ปวดให้ร้อน

แล้วแล่นไปตามเส้นตามเอ็นทั้งปวง จับเอาสองราวข้างให้เสียดแทง และให้อุจจาระผูกเป็นพรวนดี และให้ขัดปัสสาวะมิได้สะดวก โทษทั้งนี้เกิดเพื่อโลหิต ๓ ส่วน วาโยระคน ๒ ส่วน ฯ... องคสูตรอันบังเกิดในวสันตฤดู คือ เดือน ๘ เดือน ๙ เดือน ๑๐ เป็นคำรบ ๒ มีอาการและประเภท กระทำให้เจ็บอกและขาทั้ง ๒ ข้าง ให้เจ็บเสียวขึ้นมาตามกระดูกสันหลัง กระวัดมาราวนม แล่นลงไปปลายเท้าทั้ง ๒ ให้ขบตอดดุจมดตะนอยต่อๆ ให้สะท้านหนาวสะท้านร้อน ให้วิงเวียน ไปปัสสาวะให้แสบร้อนในองคชาติ ไปอุจจาระให้เป็นมูกเลือดสดออกมา โทษทั้งนี้เกิดเพื่อวาโย ๓ ส่วน เพื่อโลหิตส่วน ๑ บังเกิดแต่ลำไส้... องคสูตรอันบังเกิดในเหมันตฤดู คือ เดือน ๑๑ เดือน ๑๒ เดือน ๑ นั้น เป็นคำรบ ๓ มีอาการและประเภทกระทำ เมื่อจะบังเกิดนั้นให้ปวดในองคชาติให้ปัสสาวะเล็ดออกมา แล้วให้เจ็บเอวเป็นกำลัง บริโภคอาหารมิได้ โทษบังเกิดเพื่อเสมหะ ๓ ส่วน เพื่อโลหิต ๒ ส่วน ครั้นแก่เข้ากระทำให้ไส้แก่ออกชาติออกมา... องคสูตรอันบังเกิดในกongsันนิบาตฤดู คือ เดือน ๒ เดือน ๓ เดือน ๔ นั้น เป็นคำรบ ๔ มีอาการและประเภทเมื่อจะบังเกิดนั้น กระทำให้ผิวอั้นทะดำ และให้อั้นทะนั้นบวมขึ้น มีพิษให้แสบร้อนเป็นกำลัง และให้ขัด ให้ปัสสาวะเป็นบุพโพโลหิตเจือกันออกมา และให้แสบตามช่องปัสสาวะ และให้เสียดสองราวข้าง และหน้าอกขึ้นมาตามเกลียวปัตคาด ให้จับเป็นเพลหา บริโภคอาหารมิได้ ให้อาเจียนเป็นลมเปล่า ให้คอตัน ให้คอแห้ง ให้น้ำลายเหนียว ให้ตกเสมหะโลหิตทางทวารหนักดุจเป็นบิด ให้ร้อนในอก ให้สวิงสวายเป็นกำลัง โทษทั้งนี้เกิดในกongsันนิบาตฤดูทั้ง ๓ นั้น

ประชุมพร้อมกันหากำหนดมิได้...”.

องคูลี น. มาตรการวัดความยาวแบบโบราณ ความยาว ๑ องคูลี เท่ากับความยาวของข้อปลายนิ้วกลาง แต่ขุ่นวิจิตรมาตรา (สง่า กาญจนาคพันธุ์) อธิบายไว้ในตำนานการวัดความยาวว่า องคูลี หมายถึงระยะข้อปลายของนิ้วชี้ ทั้งนี้ในทางกรณนวด ใช้ความยาวของข้อปลายนิ้วชี้ของผู้ป่วย เป็นเกณฑ์ ในทางเภสัชกรรม ใช้ความยาวของข้อปลายนิ้วกลางของหมอผู้ปรุงยาเป็นเกณฑ์.

อดุลยวิถาร [อะดุนวิถาน] น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้พิษงาเดาอันเกิดจากอาโปธาตุกำเริบมีตัวยาว วิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณ ดังคัมภีร์ธาตุวิภังค์ [๑/๑๓๔-๕] ตอนหนึ่งว่า “... ยาชื่อว่าอดุลยวิถาร แก่พิษงาเดาอาโปธาตุกำเริบ ท่านให้เอาชะมด ๑ ภูมิเสน ๑ กฤษณา ๑ กระลำพัก ๑ ขอนดอก ๑ ชะมดเชียง ๑ ชะลูด ๑ หญ้าฝรั่ง ๑ อำพันทอง ๑ โกฎศีศะบัว ๑ จันทน์ทั้ง ๒ เปราะหอม ๑ ยาทั้งนี้เอาสิ่งละ กรุงเขมา ๑ กำยาน ๑ จันทน์คันทนา ๑ ผลโหระพา ๑ เกลดหอยเทศ ๑ เกสรบัวหลวง ๑ บัวเผื่อน ๑ จงกลณี ๑ สัตบุต ๑ ดอกบุนนาค ๑ ดอกอัญชันขาว ๑ ผลเอนเทศ ๑ ผลผักชี ๑ ชะเอมทั้ง ๒ ดอกมะลิ ๑ ดอกกระดังงา ๑ ดอกพิบูล ๑ โกฎเขมา ๑ เนะภูลีทั้ง ๒ ใบสะเดา ๑ หญ้าจังกา ๑ รากมะตูม ๑ ใบกระวาน ๑ ผลกระวาน ๑ ผักบุงส์ล้ม ๑ ใบเหวี่ยงปลาหม้อ ๑ ยาทั้งนี้เอาสิ่งละ ดิงเกลือ ๑ มูลโคเถื่อน ๑ เอาสิ่งละ บดปั้นแท่ง ละลายน้ำดอกไม้ ทั้งกิน ทั้งพ่น แก่พิษงาเดาใช้ทั้งปวงดีนัก ถ้าพิษงาเดาทำภายในให้ลงท้อง แทรกผืนกินหายแล...” (คำนี้แพทย์แผนไทยนิยมอ่านว่า อะดุนวิถาน).

อหิสรูป [อะหิตสระรูป] น. ลักษณะของทารกแรกเกิด ที่มีศีรษะโตและกระหม่อมบวมเล็ก เมื่ออยู่ใน

เรือนไฟ จะมีเขม่าขึ้นพอบประมาณ มีเขม่าขึ้นใน ลิ้นจนถึงปลายลิ้น ลูกกลมไปทำให้เกิดอาการ ท้องเสีย อาเจียน เป็นต้น ดังคัมภีร์ประถมจินดา [๑/๒๑๔] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักขณอาหิสรูป นั้น เมื่ออยู่ในเรือนเพลิงเขม่าขึ้นแต่ขอบประมาณ ทรวงขึ้นในลิ้นจนปลายลิ้น ครั้นหล่นแล้วแต่ใน เรือนเพลิงนั้นให้ลง อาเจียร ก็ดี...”.

อโรคมาวาตา [อะโรคะมาวาตา] น. ลมพัดตั้งแต่ ศีรษะถึงปลายเท้า บางตำราว่าพัดตั้งแต่ลำไส้ น้อยถึงทวารหนัก เช่น ลมที่เกิดจากการผายลม อโรคมาวาตาเป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๖ ชนิด ของธาตุลม.

อนธการ [อนทะกาน] น. ความมืด ความมัว ความมืดมน เวลาค่ำ ความเขลา, อนธการ หรือ อันธ-การ.

อนันตไกรวาท [อะนันตะไกรวาท] น. ยาแผนไทย ขนานหนึ่ง ใช้แก้ไข้กาฬต่าง ๆ แก่พิษต่าง ๆ มี ตัวยาว วิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณ ดังคัมภีร์ ธาตุวิภังค์ [๑/๑๓๗] ตอนหนึ่งว่า “... ยาชื่ออนันต ไกรวาท แก่พิษไข้ทำให้ชักลิ้นกระด้างคางแข็ง แลชักสันไปทั้งกาย แลทำพิษต่าง ๆ ถ้าจะแก้ ท่านให้เอากระดุกงูเหลือม ๑ กระดุกงูทับสมิงคลา ๑ คางปลาช่อน ๑ งาช้าง ๑ กรามแรด ๑ ยา ทั้งนี้ขี้ให้เกรียม โกฎศีศะบัว ๑ โกฎสอ ๑ โกฎ กระดุก ๑ เทียนดำ ๑ ผลโหระพา ๑ ผลผักชี ๑ น้ำประสานทอง ๑ ใบภูมิเสน ๑ ใบสันพร้าวหอม ๑ ใบผักหวาน ใบท้องกลางน้ำ ๑ รากถั่วฏู ๑ รากตำลึงตัวผู้ ๑ ดอกบุนนาค ๑ ดอกพิบูล ๑ ยาทั้งนี้เอาเสมอภาค บดทำแท่งไว้ น้ำกระสาย น้ำข้าวเข้า น้ำดอกไม้ก็ได้ แทรกดิงภูมิเสน กิน แก่แตก แก่ชัก แก่เชื่อม แก่มึน แก่ลิ้นกระด้าง คางแข็ง ทั้งกิน ทั้งชะโลม ก็ได้แล ยานี้ได้ชื่อ

มาแล้ว เปนมหาวิเศษนัก...”.

อบ ก. ร่มควันไอน้ำหรือไอน้ำปรุรงกลืนด้วยสมุนไพร
ในบริเวณที่ไอน้ำนั้นกระจายออกไปไม่ได้.

อยู่ไฟ ๑. ก. นอนหรือนั่งผิงไฟ ใช้กับสตรีหลังคลอด
โบราณมักใช้ไฟจากไม้ที่ติดไฟง่าย ให้ความร้อน
ดีและนาน ไม่แตกปะทุ เช่น ไม้สะแกนา ไม้
มะขาม. ๒. น. กระบวนการดูแลสุขภาพของ
มารดาหลังคลอดในระยะแรก ซึ่งครอบคลุม
การนอนหรือนั่งผิงไฟ การเข้ากระโจม การอบ
สมุนไพร การนึ่งถ่าน การทับหม้อเกลือ การนวด
การประคบ การกินยา การกินอาหาร เป็นต้น
โบราณเชื่อว่าความร้อนจะช่วยให้มดลูกเข้าอู่ได้
เร็วขึ้น ช่วยขับน้ำคาวปลา ช่วยให้เลือดลมของ
สตรีหลังคลอดไหลเวียนดีขึ้น ลดการเกร็งและ
ปวดเมื่อยของกล้ามเนื้อ ช่วยให้แผลฝีเย็บหาย
เร็วขึ้น ลดอาการเจ็บปวดอันเกิดจากการหด
รัดตัวของมดลูกและจากเต้านมคัด ช่วยให้
อบอุ่นแก่ร่างกาย เป็นต้น, ในเรือนไฟ ก็เรียก.

อรุณโรคนะโรค ดู อรุณนะโรค.

อัคนีโชตโรค [อัคนีโชตะโรก] น. ริดสีดวงประเภท
หนึ่ง เกิดในทางเดินปัสสาวะ ผู้ป่วยมีอาการ
ปัสสาวะเป็นเลือดไหลออกมาตามทวารเบา
บางที่น้ำปัสสาวะเหลืองคล้ายน้ำมัน บางที่มี
หนองปน ปวดแสบปวดร้อนมาก ดังตำรายา
ศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/
๒๗๔] ตอนหนึ่งว่า “... ลำดับนี้จะกล่าวด้วยนัย
หนึ่งใหม่ ว่าด้วยลักษณะเหตุโรค อันชื่อว่า
อัคนีโชต กล่าวคือโรคริดสีดวง อันบังเกิดใน
ทางปัสสาวะนั้นนั้นเป็นคำรบ ๑๑ มีอาการกระทำ
ให้ปัสสาวะนั้นเป็นโลหิตสด ๆ ไหลออกมาตาม
ช่องปัสสาวะบางที่ให้น้ำปัสสาวะเหลืองคือน้ำมัน
บางที่ให้น้ำปัสสาวะออกมาเป็นบุฟโพเจือ ให้

แสบร้อนเป็นกำลัง ฯ...” ริดสีดวง ประกอบ.

อังกมัยคานุสารีวาทา น. ลมพัดทั่วสรรพะกาย เป็น
องค์ประกอบ ๑ ใน ๖ ชนิดของธาตุลม.

อัญญิ [อัญญิ] น. กระดูก เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐
สิ่งของธาตุดิน.

อัญญิมิถุขัง [อัญญิมินขัง] น. เยื่อในกระดูก เป็นองค์
ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน.

อันทะชะ, อันทะชะชะ [อันทะชะ] น. สัตว์ที่เกิดจากไข่
แล้วฟักเป็นตัว เช่น งู นก เต่า.

อันทคณัง น. ลำไส้เล็ก ตำราการแพทย์แผนไทย
เรียก ไส้สั้น เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐
สิ่งของธาตุดิน.

อันทคณะโรค, อันทคณะโรค น. ริดสีดวงประเภท
หนึ่ง เกิดในลำไส้สั้น ผู้ป่วยมีอาการท้องเสีย
เวลาถ่ายอุจจาระมักผายลมเสียงดัง อาจมีมูกปน
หิวโหย ไม่มีแรง ดังตำรายาศิลาจารึกในวัด
พระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๗๑] ตอน
หนึ่งว่า “... ลำดับนี้จะกล่าวด้วยนัยหนึ่งใหม่ ว่า
ด้วยลักษณะเหตุโรค อันชื่อว่าอันทคณะ กล่าว
คือโรคริดสีดวง อันบังเกิดขึ้นในลำไส้สั้นนั้น
เป็นคำรบ ๙ มีอาการกระทำให้ท้องยั้งนัง อยู่
ดี ๆ ก็ลงไปประคนด้วยวาโยมีกำลัง เมื่อไปอุจจาระ
ดูผายลม มีเสียงอันดัง บางที่มีเสมหะ บางที่
หาเสมหะมิได้ ให้หิวโหยถอยกำลังยั้งนัง ฯ...”.

อันทะริชะโรค, อันทะริชะโรค น. ริดสีดวงประเภท
หนึ่ง เกิดในลำไส้ใหญ่ ผู้ป่วยมีอาการ ผอมแห้ง
เหลือง เมื่อย หอบ บางที่ปวดท้อง ท้องขึ้น
ตลอดเวลา ฝะอืดฝะอม ดังตำรายาศิลาจารึกใน
วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๒๗๐] ตอน
หนึ่งว่า “... ลำดับนี้จะกล่าวด้วยนัยหนึ่งใหม่ ว่า
ด้วยลักษณะเหตุโรคอันชื่อว่าอันทะริชะ กล่าว
คือโรคริดสีดวง อันบังเกิดในลำไส้ใหญ่นั้นเป็น

คำรบ ๘ มีอาการกระทำให้ผมแห้ง ผมเหลือง ให้เหมือนให้หอบ บางทีให้ปวดท้องและท้องขึ้นมี รุ่ยวาย ให้พะอืดพะอมยิ่งนัก ฯ” หรือตั้งในหนังสือ สมุดไทย หมวดเวชศาสตร์ เลขที่ ๘๔๕ หอ สมุดแห่งชาติ ตอนหนึ่งว่า “... ลำดับนี้ จะกล่าว ด้วยไฉนหนึ่งใหม่ ว่าด้วยลักษณะเหตุโรคอันชื่อ ว่าอันตะวิตะ กล่าวคือฤดูดวงอันบังเกิดในลำไส้ ใหญ่่นั้นเป็นคำรบ ๘ มีอาการกระทำให้ผมแห้ง ผมเหลือง ให้เหนื่อย ให้หอบ บางทีให้ปวดท้อง ๆ ขึ้นมีรุ่ยวาย ให้พะอืด พะอม ยิ่งนัก...”

อันตั้ง น. ลำไส้ใหญ่ ตำราการแพทย์แผนไทยเรียก ลำไส้ใหญ่ เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่ง ของ ชาติดิน.

อันธการ, อันธการี ดู *อนธการ*.

อัมพฤกษ์, อัมพฤก, อัมพะฤกษ์ [อัมพะพริก] น.

๑. เส้นเหนือสะดือที่ต่อเนื่องจากเส้นสุมนา การทำงานและความผิดปกติของเส้นนี้จะสัมพันธ์ กับเส้นสุมนา ดังคัมภีร์ธาตุนิวากังค [๑/๑๔๙] ตอนหนึ่งว่า “... ที่จะเป็นโทษหนักนั้นแต่เส้นอัน ชื่อสุมนา อัมพฤก เส้นสุมนานั้นผูกดวงใจมีแต่ จะให้สวิง ให้สวาย ทูรนทูรายทิวโทยหาแรงมิได้ อันว่าเส้นอัมพฤกนั้นมิแต่จะให้กระสับกระส่าย ให้ร้อนให้เย็น ให้เมื่อย ให้เสียวไปทุกเส้นทุก เอ็นทั่วทั้งตัวตั้งแต่ศีรษะตลอดลงไปถึงที่สุดจนเท้า บางทีให้เจ็บเป็นเวลา...” ๒. ลมที่พัดจากปลาย เท้าขึ้นไปทั่วตัว ทำให้อวัยวะต่าง ๆ อ่อนแรง เคลื่อนไหวไม่สะดวก ดังคัมภีร์สรรพลักษณะ สรรพคุณแลมหาพิกัต [๒/๓๘๒] ตอนหนึ่งว่า “... โภฏกระดุกแก้มอัมพฤก กระทำให้คลื่นเหียน ให้จุกเสียดให้หูตึงให้ตามืด...” ๓. โรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการอวัยวะบางส่วน เช่น แขน ขา อ่อนแรง เป็นโรคที่คล้ายคลึงกับอัมพาตแต่

อาการน้อยกว่า.

อัมพาต [อัมพะพาต] น. ๑. ลมที่พัดจากปลายเท้าขึ้นไป ทั่วตัว ทำให้อวัยวะบางส่วน เช่น แขนขาตาย ล้มกระด้างคางแข็ง. ๒. โรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการอวัยวะบางส่วน เช่น แขนขาตาย ไม่มี ความรู้สึก ดังคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณแล มหาพิกัต [๒/๓๗๙] ตอนหนึ่งว่า “... เปลือกมะรุรม แก้มอัมพาต ให้มือตายเท้าตายหูตึงล้ม กระด้างคางแข็ง...”, เขียนว่า อัมพาติ อัมพาต อัมพาต อัมพาธ อัมพาธิ หรือ อัมพะพาธ ก็มี. (ส. อม + วัต).

อัสสาสปีสสาสวาตา, อัสสาสะปีสสาสะวาตา, อัสสา สปีสสาสวาตา [อัสสาสะปีตสาสะวาตา] น. ลม หายใจเข้าออก เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๖ ชนิด ของธาตุลม.

อัสสุ [อัสสุ] น. น้ำตา เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๑๒ สิ่งของธาตุน้ำ.

อากาศธาตุ [อากาศทาด, อากาศสะทาด] น. ธาตุหนึ่ง ที่ประกอบขึ้นเป็นร่างกายมนุษย์ (ตามหลักวิชา การแพทย์อายุรเวท การแพทย์ยูนาไน และการ แพทย์พื้นบ้านล้านนา) ดังคัมภีร์มหาโชตรัต [๒/ ๒๖๒] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่าลักษณะอากาศธาตุ นั้น ว่ามีอยู่ทั้งภายในนอก สุดแต่มีระหว่าง ในที่ ไตที่นั้นก็เรียกว่า อากาศธาตุ...”

อากันตูกะสันนิบาต น. สันนิบาตที่เกิดขึ้นแทรกเป็น ครั้งคราว ผู้ป่วยจะมีอาการเหมือนสันนิบาต, สันนิบาตจร ก็เรียก. ดู *สันนิบาต ประกอบ*.

อายุรเวท [อายุระเวต] น. ศาสตร์การแพทย์ดั้งเดิม ที่เก่าแก่ศาสตร์หนึ่ง มีกำเนิดในประเทศอินเดีย ตั้งแต่ก่อนยุคพระเวท ประกอบด้วยแนวทางใน การดูแลสุขภาพ การป้องกันและรักษาโรคแบบ องค์กรวม ซึ่งเชื่อมโยงกาย จิต สังคม และ

วิญญาน. (มาจากคำ อายุส แปลว่า ชีวิต กับ เวท แปลว่า ความรู้).

อายุสมุฏฐาน น. อายุเป็นที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรค ตำราการแพทย์แผนไทยแบ่งอายุของมนุษย์ ออกเป็น ๓ วัย คือ ปฐมวัย, มัชฌิมวัย และ ปัจฉิมวัย.

อาสันทฆาต, อาสันทฆาต, อาสันทฆาฏ น. โรคชนิดหนึ่งที่เกิดจากการกระทบกระเทือนอย่างแรงจนชอกช้ำ เป็นอาการต่อเนื่องจากตรีสันทฆาต ทำให้โลหิตจับเป็นก้อน มีอาการเจ็บร้อนในอก เสียดแทงสันหลัง คล้ายเป็นฝีหรือก้อนเนื้อขึ้นกับอวัยวะภายใน ถ้าให้ยาผิด โลหิตกระจาย ออกแล้วแล่นเข้าสู่กระดูกสันหลัง ลงสู่ทวารหนักทวารเบา.

อำมพาด, อำมพาด, อำมพาท, อำมพาทิ, อำมะพาท ดู *อำมพาด*.

อุตุ น. อุตุ ในทางการแพทย์แผนไทย อุตุเป็นที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรค ดังคัมภีร์ธาตุนิเวศน์ [๑๕/๖๑] ตอนหนึ่งว่า "... หนึ่งเล่าจักสำแดง ให้รู้แจ้งเดือนฤดู ทั้งสามตามแบบครุ คิมหะวสันต์เหมันต์เดือนสี่แรมค้ำหนึ่ง ถึงเดือนแปดเพ็ญคิมหันต์โรคเกิดฤดูนั้น เตโชธาตุนิเวศน์ โลหิตเป็นต้นไข้ มักทำให้โทษนานา..."

อุตุปริณามชาอาพาธา [อุตุปริณามะชา-] ดู *ใช้เปลี่ยน* *อุตุ*. (มาจาก *อุตุ* แปลว่า *ฤดู*, *ปริณามชา* แปลว่า *การเปลี่ยนแปลง* และ *อาพาธา* แปลว่า *ความเจ็บป่วย*).

อุตุสมุฏฐาน น. อุตุเป็นที่ตั้งหรือที่แรกเกิดของโรค ตำราการแพทย์แผนไทยแบ่งฤดูออกเป็น ๓ แบบ คือ ฤดู ๓, ฤดู ๔ และฤดู ๖, ฤดูสมุฏฐาน ก็เรียก.

อุทังคมาวาตา [อุตังคมาวาตา] น. ลมพัดตั้งแต่

ปลายเท้าถึงศีรษะ บางตำราว่าพัดตั้งแต่กระเพาะอาหารถึงลำคอแล้วออกทางปาก เช่นลมที่เกิดจากการเรอ อุทังคมาวาตาเป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๖ ชนิดของธาตุลม.

อุทร น. ๑. ท้อง. ๒. ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๒ ตอน ๑ [๓๙/๖๕] ให้ความหมายแตกต่างออกไปว่าเป็น "... อวัยวะที่หุ้มไส้ (ป่อง) คล้ายโป่งผ้าที่เกิดขึ้นตรงกลางผ้าเปียกน้ำที่คนรวบ (ชาย) ทั้ง ๒ ข้างเข้า..." และคัมภีร์ได้บรรยายลักษณะอวัยวะนี้ว่า "... ข้างนอกเกลี้ยงข้างในเป็นดั่งผ้าขั้บระดูที่เปื้อนแล้ว เขาทอเศษเนื้อไว้ แม้นจะกล่าววว่า ข้างในอุทรนั้นเป็นดั่งข้างในของผลขนุนละมุด ดั่งนี้ก็ชอบ มันเป็นที่ที่หมุ่นอน (ตัวพยาธิ) อันมีแตกต่างกันถึง ๓๒ ตระกูล..."

อุทรวาตา น. ลมในกระเพาะอาหาร ตำราการแพทย์แผนไทยว่า เป็นลมในลำไส้ใหญ่ตอนบน.

อุทรียง [อุทรียง] น. อาหารที่กินเข้าไปใหม่ ๆ เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๒๐ สิ่งของธาตุดิน.

อุปทม [อุปปะทม] น. โรคทางเดินปัสสาวะและอวัยวะสืบพันธุ์กลุ่มหนึ่ง เกิดได้ทั้งในผู้หญิงและผู้ชาย ผู้ป่วยจะมีอวัยวะเพศแดง บวม เป็นหนอง ปัสสาวะขัด แพทย์แผนไทยแบ่งสาเหตุของการเกิดโรคออกเป็น ๔ ประเภท ได้แก่ ๑) เกิดจากการมีเพศสัมพันธ์ แล้วทำให้อวัยวะเพศอักเสบ ๒) เกิดจากการมีเพศสัมพันธ์กับหญิงสำส่อนซึ่งเป็นกามโรค ๓) เกิดจากผลของโรคตกนกษัยกล่อน หรือกาฬมูตร ซึ่งมักเกิดกับพระสงฆ์หรือนักบวช และ ๔) เกิดจากนิ้วในทางเดินปัสสาวะ ทำให้ทางเดินปัสสาวะอักเสบ ดังคัมภีร์มัจฉापักขันทิกา [๒/๓๐๘] ตอนหนึ่งว่า "... สัตริย์ยังไม่มีระดูข่มเหงด้วยกำนัดยินดินนั้น ประดุจดั่งช้างสารอันมีกายใหญ่ เล่ห์ ประหนึ่ง

บุคคลใดให้จำเพาะเข้าไปที่ช่องแคบก็เจ็บปวดซ้ำ ในนั้นก็เป็นรูปโพลีฮิตออกมา ตามช่องทางยาวเบา ได้ความเจ็บปวดนัก _ ประการหนึ่ง คือบุคคล เป็นอุปัทวมเกิดแก่ สัตว์อันเป็นคนกาฬิกินี่ สำส่อน ด้วยน้ำกิเลสเป็นอาจิน ครั้นชายไป เสพย์มาตุคาม ก็บังเกิดโรคสมมุติว่าเป็นอุปัทวม เพราะอุปทวะชั่วช้านัก แล _๖๐ ประการหนึ่ง คือบุรุษบริสุทธิมิได้มักมากด้วยกิเลส คือพระ ภิกษุแลฆราวาสเป็น พหุสูตรที่ดี โรคอันนี้เกิด แก่บุคคลจำพวกใดจำพวกหนึ่งก็ดี เกิดเพราะ กาลมูตร อนึ่งโรคอันเกิดด้วยกระสายกล่อน เกิดอยู่ได้สายสะตือมักขัดลงมาถึงหัวเหน่าเดิมที ให้ขัดทางปัสสาวะ คือกร่อนลงฝักมักให้ลง มาทั้งฝัก ลงมาทางองคชาติให้องคชาติปวดแสบ ในองคชาติ ให้ปัสสาวะไหลหยด ๆ ออกมา...”, อุปทังสโรค ก็เรียก.

อุปทังสโรค [อุปปะทังสะโรก] ดู อุปัทวม.

อุปปาติกะโรค น. โรคที่เกิดขึ้นเองโดยไม่ทราบ สาเหตุ.

อุประปัตโรค [อุประปัตสะโรก] น. ริตสีดวงประเภทหนึ่ง เกิดในทรวงอกและสี่ข้างทั้ง ๒ ผู้ป่วยมีอาการ เจ็บทั่วตัว บางทีบวมทั้งตัว บางทีท้องเสีย เหมือนเป็นบิด ปวดมวนถ่ายอุจจาระมีมูกเลือดปน ดังตำรายาคิลจารึกในวัดพระเชตุพนวิมล มังคลาราม [๔/๒๖๘] ตอนหนึ่งว่า “... ในลำดับ นี้จะกล่าวด้วยนัยหนึ่งใหม่ ว่าด้วยลักษณะเหตุ โรคอันชื่อว่าอุประปัต กล่าวคือโรคริตสีดวง อัน บังเกิดในทรวงอกและสี่ข้างทั้ง ๒ เป็นคำรบ ๗ มีอาการกระทำให้เจ็บทั่วสรรพางค์กาย บางทีให้ บวมไปทั้งตัว บางทีกระทำให้ลงดุจเป็นบิดแล้ว ให้ปวดมวนเป็นเสมหะ โลหิตเน่าเจือกันออกมา โดยนัยท่านกล่าวไว้ นั้น ๆ...”.

อุระวันนะโรค น. ริตสีดวงประเภทหนึ่ง เกิดขึ้นใน ทรวงอก ผู้ป่วยมีอาการเจ็บยกในอก ไอแห้ง ไม่มีเสมหะ บางทีไอมีเลือดออกมา บางทีมี อาการคล้ายไข้เจ็ลียง ทำให้ร้อน ให้หนาว ครั้น เนื้อครันตัว ดังในหนังสือสมุดไทย หมวดเวช- ศาสตร์ เลขที่ ๘๔๕ (หอสมุดแห่งชาติ) ตอน หนึ่งว่า “... ลำดับนี้ จะกล่าวด้วยลักษณะเหตุโรค อันชื่อว่าอุระวันนะ กล่าวคือโรคเหตุดวงอัน บังเกิดในทรวงอกนั้นเป็นคำรบ ๑๓ มีอาการ กระทำให้เจ็บให้ยกในอกเป็นกำลัง แลให้ไอ แห้งหาเยื่อมิได้ ลางที่ให้ไอเป็นโลหิตออกมา ลางที่ให้จับดุจไข้จะเจ็ลียง แลให้ร้อน ให้หนาว ให้ครันตัวยิ่งนัก...”, อุระวันณโรค ก็เรียก.

เอกโทษ [เอกะโทษ, เอกกะโทษ] ว. อันเกิดจากอง สมุฏฐานปิตตะ วาตะ หรือเสมหะ กองใดกอง หนึ่งกระทำให้เกิดโทษ เช่น ไข้เอกโทษเสมหะ เกิดจากกองสมุฏฐานเสมหะกระทำเพียงกอง เดียวเท่านั้น.

เอกสันทฆาต, เอกสันทฆาต, เอกสันทฆาฏ [เอกะ สันทฆาต] น. โรคชนิดหนึ่งที่เกิดจากการ กระทบกระเทออย่างแรงจนชอกช้ำ ทำให้โลหิต เป็นก้อน ทำให้ร้อนเสียดแน่น ยกสันหลัง ใน สตรีอาจเกิดจากโลหิตและระดูแห้ง เป็นก้อน ขนาดประมาณฟองไข่ไก่ ติดอยู่ที่กระดูกสัน หลังทำให้มีอาการเจ็บหลัง แน่นหน้าอก ปวด มากถึงบิดตัว.

เอ็น ๑๐ ประการ ดู เส้นประธานสิบ.

เอ็น ดู เส้น.

โอบปาติกะ [โอบปะปาติกะ] น. ผู้ที่เกิดขึ้นโดยไม่ต้อง อาศัยพ่อแม่ อาศัยอดีตกรรมเกิดขึ้นและโตเต็ม ตัวในทันใด เมื่อตายไม่มีซากได้แก่ เทวดา พรหม สัตว์นรก เปเรต อสุรกาย และสัมภเวสี.